

KRITISKĀ DOMĀŠANA

IZGLĪTĪBA,
MEDIJPRATĪBA,
SPRIESTSPĒJA

Prof. Maijas Kūles zinātniskajā redakcijā

Pētījums izstrādāts Latvijas Universitātē, sadarbojoties
LU Filozofijas un socioloģijas institūtam ar
LU Vēstures un filozofijas fakultāti,
LU Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāti,
LU Sociālo zinātņu fakultātes *UNESCO* Medijpratības un informācijpratības katedru.

Projekti:

Eiropas Komisijas pārstāvniecības Latvijā projekts “Medijpratības
un kritiskās domāšanas stiprināšana Latvijā” (2018. g.);
LU Attīstības projekts “Ar kritisku skatu uz kritisko domāšanu Latvijā” (2018. g.);
teorētiskās bāzes izstrādē sadarbība ar LU FSI bāzes un snieguma
finansējuma zinātniskajā projektā “Kritiskā domāšana, konkurētspēja,
inovācijas, globalizācija” (2016.–2018. g.) iesaistītajiem pētniekiem.

Zinātniskais pasākumu un izdevuma sagatavošanas koordinators:

Dr. phil. Māris Kūlis (LU FSI)

Projekta administratīvā realizācijas grupa:

Reinis Vilciņš (LU FSI), Georgijs Koņkovs (LU FSI)

Sadarbība ar LU VFF Filozofijas doktora studiju programmas studentiem

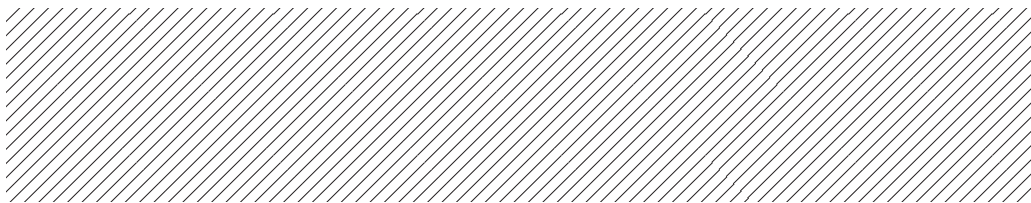
I. Andresoni, G. Vēju, T. Stepiņu un R. Vilciņu zinātnisko projektu īstenošanas satvarā.

Izdevuma zinātniskās recenzentes:

LUB direktora vietniece, vadošā pētniece Dr. phil. Ineta Kivle,

LU Sociālo zinātņu fakultātes pētniece Dr. phil. Anna Stepčenko

Izdevums apspriests un rekomendēts iesniegšanai Eiropas Komisijas pārstāvniecībai
Latvijā LU FSI Zinātniskās padomes sēdē 2018. gada 8. novembrī, protokols Nr. V12/06.

SATURS

1. DAĻA / 5

levads. Pētniecības aktualitāte,
nostādnes un pasākumi
Maija Kūle, Uldis Vēgners

2. DAĻA / 13

Kritiskās domāšanas attīstīšana
izglītībā Latvijā: situācijas analīze
un pilnveides perspektīvas
Zanda Rubene, Artis Svece

3. DAĻA / 25

Medijpratība un kritiskā domāšana.
Mūsdienu aktualitātes
Guna Spurava

4. DAĻA / 33

Kritiskā domāšana
spriestspējas veicināšanai
*Igors Gubenko, Maija Kūle,
Igors Šuvajevs, Rihards Kūlis,
Māris Kūlis*

5. DAĻA / 51

Ieteikumi lēmumu pieņēmējiem

6. DAĻA / 57

Ieteicamā literatūra

Rihards Kūlis

KANTA KRITICISMS UN “KRITISKĀ DOMĀŠANA”

“Kritika” ir viens no apgaismības laikmeta atslēgvārdiem. Tas izgaismo arī Imanuela Kanta filosofisko centienu mērķi un būtību. Kriticisms apgaismības laikmeta cilvēka izpratnē nav tikai filosofiski instrumentāla darbība — tā ir principiāli eksistenciāla pozīcija, kuru visupirms raksturo vēlme, drosme un nepieciešamība “lietot paša sapratni”. To labi izsaka rindas no Kanta darba “Atbilde uz jautājumu: kas ir apgaismība?”: “Apgaismība ir izešana no nepilngadības, kurā cilvēks atrodas pats savas vainas dēļ. Nepilngadība ir nespēja lietot savu sapratni bez cita vadības. Šī nepilngadība *pastāv paša vainas dēļ*, jo tās cēlonis ir nevis sapratnes trūkums, bet gan izšķiršanās un drosmes trūkums lietot sevi bez cita vadības. *Sapere aude!* Esi drosmīgs lietot *paša* sapratni! — tāda, lūk, ir apgaismības devīze”¹, raksta Kants. Likumsakarīgi būtu jautāt, vai kriticisms domāšanā un pasaules interpretācijā ir kas tāds, kas aizsācies vien apgaismības laikmetā? Filosofijas vēsture taču gadu tūkstošiem glabā Aristoteļa izteikumu: “Platons man dārgs, taču patiesība ir vēl dārgāka.” Ieskatoties filosofisko meklējumu vēsturē, tā vien šķiet, ka tie ir permanents kritiska

procesa izvērsums. Ko jaunu tādā gadījumā piedāvā Kants?

Kā zināms, Kants savu kritisko filosofiju krasi pretstata spekulatīvajam racionālismam, kas viņa izpratnē ir dogmatisks, t.i., nekritisks (kaut arī tā ietvaros neapšaubāmi ir konstatējami kritikas elementi). Dogmatisms ir **nekritisks attiecībā pret savu atziņu pamatojumu**, un tieši tāpēc tas bieži ļaujas no realitātes atrautām neapvaldītām fantāzijām.

Kanta mērķis ir — pretstatā spekulatīvajam racionālismam — noskaidrot sapratniskās izzinošās darbības **iespējas un robežas**, kā arī prāta producēto ideju (arī ilūziju) specifiku, regularitāti un cilvēka prātā sakņoto nepieciešamību.

Kritiskās izpētes objekts ir visas cilvēciskās darbības jomas, neviena nedrīkst izvairīties no filosofa analītiski pētošajiem jautājumiem. “Mūsu laikmets ir īstais kritikas laikmets: visam tai jāpakļaujas. Reliģija sava svētuma un likumdošana sava diženuma dēļ palaikam grib izvairīties no šādas kritikas. Bet tādā gadījumā tās modina pret sevi pamatotas aizdomas un nevar pretendēt uz to neviltoto cieņu, kādu prāts parāda tikai tam, kas var izturēt tā brīvo un atklāto pārbaudi”²

1 Kants I. *Kas ir apgaismība?* Rīga: Zvaigzne, 2013, 15. lpp., no vācu val. tulkojis I. Šuvajevs.

2 Kants I. *Tīrā prāta kritika*, A XI

Ar kritiku Kants saprot “nevis grāmatu un sistēmu kritiku” (TPK), bet gan centienus analītiskas domas darbības rezultātā nonākt pie tādām fundamentālām izziņājspējas, spriestspējas un morālās apziņas formām, kas tālāk ļautu izvērst analīzi arī visā cilvēciskās pasaules konkrētībā, dotu iespēju jautāt par patiesību. Katrā ziņā transcendentālajai dedukcijai, pēc Kanta domām, vajadzētu mūs vest pie **aprioriem un universāliem pamatprincipiem**, kas viņa ieskatā būtu nepieciešamais **kritikas pamats**.

Kanta kritiskā filosofija iezīmē radikālu pavērsienu Rietumu filosofiskajā domā, taču nevis kā aicinājums realizēt neapvaldītu, totālu — un galvenais — subjektīvu un nepamatotu, atsevišķa indivīda redzējumā sakņotu kritiku attiecībā pret jebkuru līdz tam izteiktu atziņu vai pastāvošu eksistenciālu pozīciju, bet gan kā centieni rast pamatojumu iespējami objektīvai pasaules interpretācijai (tā Kanta izpratnē arī ir kritika). Šo pamatojumu Kants saskata noturīgās subjektivitātes struktūrās un formās, kas galarezultātā producē arī universālu pasaules ainu un cilvēka universalitātei atbilstošu patiesību. **Tikai šīs universalitātes satvarā, Kantaprāt, var realizēties jebkura kritika.**

Šīs universalitātes satvarā cilvēks īsteno arī savu individualitāti, kurai Kanta filosofijā ir ierādīta pienācīga vieta; tās ietvaros var notikt arī individuālā kritika, taču tā principiāli nevar pārsniegt pašas cilvēcības (objektīvās) robežas — cilvēks nevar pretendēt uz dievišķi neierobežotas būtnes statusu, cilvēcības robeža ir arī viņa kriticisma robeža.

Ir jāsecina, ka **Kanta kriticismis ir kategoriski orientēts uz cilvēka (kā universālas būtnes) iekšējā Es, iekšējā kodola apzināšanu,**

kas galarezultātā varētu vest pie adekvātas cilvēka, sabiedrības un pasaules izziņas, t.i., varētu ļaut realizēties totālam un universālam kriticismam, kas (vismaz zinātniskās izziņas jomā) stātos subjektīvu fantāziju un ideoloģisku konstruktū vietā. Tātad Kanta kriticismis principiāli ir vērst uz iekšu, uz cilvēka un sabiedrības iekšējo, objektīvo struktūru izziņu.

Jāpiebilst, ka Kants atbilstoši sava kriticisma pamatnostādņiem piedāvā arī plaši izvērstu kritiskajam darbam piemērotu rīku un paņēmienu kopumu.

Diemžēl ir jākonstatē, ka bieži vien Kanta lasījumos un interpretācijās prevalē Kanta kriticisma izpratne kā vienkārši aicinājums kategoriski nostāties kritiskā pozīcijā pret ārējo pasauli, kriticismis kā vērstība uz āru.

Kritiskās domāšanas jēdziens 20. gadsimta beigās un 21. gadsimta sākumā, šķiet, ir ieguvis otro elpu, tas ir kļuvis par vienu no sociālās domas atslēgvārdiem, pat modes vārdu. Vienlaikus, ielūkojoties grandiozajā kritiskās literatūras klāstā, jākonstatē, ka šā jēdziena lietojums ir ārkārtīgi nenoteikts, pat sadrumstalots atkarībā no jomām un situācijām, kādās to mēģina pielietot.

Ilustrācijai izmantosim vienu no “kritiskās domāšanas” definīcijām (šajā gadījumā tā ir saistīta ar pedagogiju). Definīciju ir milzums, tās atrodamas dažādās interneta vietnēs, dažādās valodās — grāmatās, rakstos, lekcijās utt. “Kritiskā domāšana ir patstāvīga domāšana. Kad nodarbība ir balstīta uz kritiskās domāšanas principiem, katrs formulē savas idejas, vērtējumus un pārlicības neatkarīgi no citiem. Nevienam nevar kritiski domāt jūsu vietā, mēs to kategoriski darām sev. Tātad domāšana var būt kritiska tikai tad, ja tai piemīt individuāls

raksturs. Skolēniem ir jādod pietiekami daudz brīvības, lai tie domātu ar pašu galvām un patstāvīgi risinātu pat vissarežģītākos jautājumus."³

"Kritiskā domāšana ir patstāvīga domāšana" — tiktāl konstatējama nepārprotama līdzība ar Kantu. Taču ar to līdzība arī beidzas. Uz skatuves uznāk kāds visvarošs Es, kas visu *dara sev*, formulē savas idejas un risina vissarežģītākos jautājumus. Ir pilnīgi pagaisis kantiskais (galvenais) jautājums par kritiskās domāšanas iespējamību, pamatiem un kritērijiem. Līdz ar to kritiskais darbs neizbēgami draud sairt neskaitāmās visvarošo Es atziņu molekulās.

"Neviens nevar kritiski domāt jūsu vietā, mēs to kategoriski darām priekš sevis." Protams, mēs domājam priekš sevis, brīžiem gan arī priekš citiem, kā to darīja Kants — turklāt kritiski. Diezgan bieži mēs domāšanas un izlemšanas procesos lūdzam (visnotaļ pamatoti) ekspertu palīdzību. Humanitārajās jomās gadsimtu gaitā un arī patlaban problēmu risinājums nav iedomājams ārpus dialogiskas sarunas ar pagātnes domātājiem (arī viņi ir sava veida eksperti).

Gribētos piebilst, ka Latvijā lēmumu pieņemšana humanitāro zinātņu orientācijas un finansēšanas jautājumos ir sasniegusi mazohisma līmeni — ir izslēgts jebkurš "Es pats" vai "Mēs paši", ir izslēgta ne tikai kritiskā domāšana, bet arī jebkura domāšana vispār. Lēmumus pieņem dievišķos augstumos paceltais "Cits" — ārvalstu eksperta veidolā. Turklāt saruna ar šo ekspertu, kas praksē gan nav iespējama, varētu notikt tikai vienā — angļu — valodā.

Principiāli nepieņemams ir arī izteikums: "Domāšana var būt kritiska tikai tad, ja tai

piemīt individuāls raksturs." Būtu jāatzīst, ka domāšanas individuālais raksturs pats par sevi nekādu vērā ņemamu kriticismu nenodrošina. Saistībā ar to nedrīkstētu jaukt objektīvā realitātē (tā sevī organiski ietver arī subjektivitāti) sakņotu kritiku ar subjektīvi un individuāli producētiem murgiem, kas kļūst visnotaļ iespējami, ja aizmirstam kantisko jautājumu par kritiskās domas pamatotību.

Nav grūti pamanīt, ka mūsdienu "kritiskās domāšanas" koncepcijās visai skaidri iezīmējas divas vadlīnijas:

- kritiskā domāšana kā aicinājums apšaubīt visas tradicionālās domāšanas formas, dzīvesformas un vērtības, morāles normas, reliģiskās atziņas, tradīcijas, ģimenes formas utt. (tiktāl pat formāla līdzība ar Kantu), taču, **atšķirībā no Kanta nerisīnot jautājumus par kritikas pamatotību un sakņotību universālos principos.** Tas "kritisko domāšanu" var būtami tuvināt ideoloģijai. Kā liecina prakse, "kritiski" var gan noliegt, gan pamatot atziņas saistībā ar migrācijas procesiem un problēmām mūsdienu pasaulē. Globalizācija, "kritiski" domājot, un atkarībā no piederības kādai interešu grupai, domnīcai (*think tank*) vai biznesa pudurim var būt kā pozitīvs, tā arī destruktīvs faktors;
- **kritiskā domāšana daudzkārt sliecas pārstāvēt noteiktas politiskas vai ideoloģiskas orientācijas,** kas brīžiem agresīvi tiek uzspiestas sabiedriskajai domai, kā tas vērojams ultraliberālisma prakses gadījumā.

Cita vadlīnija saistās ar centieniem plašā sabiedrībā (sākot jau no pirmsskolas vecuma) iedzīvināt zinātnei un tradicionālajai loģikai pietuvinātas domāšanas formas

3 Klooster, D. Testolog.narod.ru/Other15.html

un iemaņas: informācijas izvērtējumu, konceptualizāciju, spriedumu veidošanas prasmi, t.i., kopumā var runāt par **argumentētas domāšanas** kultivēšanu, kas paredz arī plašu domāšanas rīku un līdzekļu piedāvājumu. Nebūtu pamata iebilst pret šādiem centieniem, lai gan šajā gadījumā īpaša loma netiek piešķirta jautājumiem par “kritiskās domāšanas” rezultātu pamatotību un sakņotību sociālajā praksē.

Tieši jautājums par jebkuras analītiskās darbības un kritiskās domāšanas eksistenciālo sakņotību, to pozitīvi izvērtējot, pēc šo tēžu autora domām, varētu bagātināt kritisko domāšanu un padarīt to iedarbīgāku, kā arī pārliecināt par tās pamatotību.

Ir skaidrs, ka nav iespējams atgriezties pie Kanta apriorisma ar tā noslieci uz nemainīgo, pat mūžīgo, kas varētu orientēt uz domāšanas un vērtību monocentrismu. Jāapzinās, ka mūsdienu pasaule ir policentriska, kas izpaužas arī kā pārliecību un vērtību policentrisms. Taču šajā poli-*centrismā* realizējas specifisks *vēsturiskais a priori*, kas galu galā iezīmē arī kultūras savdabību (šis *a priori* ir pamatā konkrētai vēsturiski pastāvošai kultūrai) un nosaka jebkuras domāšanas (ne tikai kritiskās domāšanas) īpatnības. Tieši tāpēc kultūrformu izpētei vajadzētu kļūt par kritiskās domāšanas nepieciešamu elementu — it īpaši, ja tā pretendē uz adekvātāku sociālajā praksē pamatotu redzējumu.

Kā jau tika minēts, viens no mūsdienu “kritiskās domas” štapiem ir vārdu savienojums “es pats”. *Es pats domāju, daru, kritizēju utt.* Kas ir šis sakrālais “es pats”? Lai to atrastu, parasti nav jādodas tālāk par populāriem

žurnāliem, produktu reklāmām, filmām un televīzijas personāžiem: esi oriģināls — dzer tēju “Lipton” tāpat kā citi, esi oriģināla, atdarinot Madonnu vai Kimu Kardašjanu. Vai arī: viņa bija drosmīga un oriģināla, kritiska pret iesīkstējušām tradīcijām — viņa publikai parādīja kaut ko no tā, ko parasti tradicionālā un nekritiski domājošā sabiedrība mēdz piesegt ar apakšveļu. Nav grūti pamanīt, ka specifiskas “kritiskās” pozas un pozīcijas tiek mākslīgi kultivētas noteiktu sabiedriski politisko grupu interesēs.

Protams, “es pats” nekādā ziņā nav deducējams tikai un vienīgi uz masu kultūras apziņu vai izpaušmēm, vai arī ideoloģiskiem konstruktiem. Kas ir “es pats”, kas veido tā struktūru, un vai šāds Es vispār ir iespējams? Manuprāt, atbilžu meklējumi uz šiem un līdzīgiem jautājumiem varētu veidot patiesi kritiskas filosofiskās domas kodolu.⁴

Mūsdienu Rietumu pasaule ir tendēta uz individuālo, pat marginālo kā pamatvērtību, kas sociālajā plānā, labākajā gadījumā, rezultējas pārliecību un vērtību policentrismā. Individuālo viedokļu un redzējumu kaleidoskopā īstenojas specifisks *vēsturiskais a priori*, kas galu galā iezīmē arī kultūras relatīvu noturīgumu un savdabību (ja vien sabiedrības atomizācija nedraud ar konkrētās kultūras iznīcību) un nosaka jebkuras domāšanas (ne tikai kritiskās domāšanas) īpatnības. Tieši tāpēc kultūrformu izpētei vajadzētu kļūt ne tikai par fenomenoloģijas un kultūrfilosofijas izpētes objektu, bet arī par kritiskās domāšanas nepieciešamu elementu — īpaši tad, ja tā pretendē uz adekvātāku sociālajā praksē pamatotu redzējumu.

4 Vairāk: *Kants, Heidegers un dzīvespasaule*, Rīga: FSI, 2016.